

8. Лагодич М. Правове становище РПЦ в 1917–45 рр. / М. Лагодич // Богословський вісник: збірник наукових праць. — Чернівці, 2009. — Вип. 2. — С. 39–48.
9. Лар'яновський І. С. Релігієзнавство. Конспект лекцій / Лар'янівський І. С. — Одеса : Одакс, 2006. — 57 с.
10. Мартирологія Українських Церков : у 4 т. — Т. 1 : Українська Православна Церква. — Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987. — 1207 с.
11. Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.) / О. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. — 2013. — Вип. 1. — С. 37–43.
12. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — Ч. I. 1917 р. — середина 20-х років / Нестуля О. — К. : Вид. Інституту історії України НАН України, 1995. — 280 с.
13. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. — Ч. II. Кінець 20-х — 1941 рр. / Нестуля О. — К. : Вид. Інституту історії України НАН України, 1995. — 216 с.
14. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — М. : Политиздат, 1977. — 144 с.
15. Пашенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / Пашенко В. О. — К. : Б. в., 1994. — 250 с.
16. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Поспеловский Д. — М. : Библейско-Богословский институт св. ап. Андрея, 1996. — 403 с.
17. Слободянюк Э. П. Православие на Украине в 20-х — середине 30-х годов XX века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Всеобщая история» / Слободянюк Э. П. — Львов, 1996. — 24 с.
18. Тарас Я. Руїнування Української церкви — складова голодоморної стратегії : [Електронний ресурс] / Тарас Я. — Режим доступу : <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienskoiecerkviskladovagolodomomoiestrategiieavortarasaroslav>
19. Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні і їх типи / В. Щербаківський // Записки НТШ. — Т. LXXIV. — 1906. — 98 с.

Н. В. Бем

УДК: 94(477) «1932»

«НАШ НАРІД МАВ СВДОМІСТЬ СВОЄЇ КОРИННОСТІ, Й ВІН ЗМАГАВСЯ...»*

У статті розглянуті основні форми спротиву та настрої українсько-го селянства навесні та влітку 1932 р.

Ключові слова: селянство; хлібозаготівлі; опір; масові виступи.

В статье рассматриваются основные формы сопротивления и настроения украинского крестьянства весной и летом 1932 г. Показаны разнообразные проявления его поведения и настроений в исследуемый период,

* Так відповів селянин з села Біловід Роменського району, свідок голоду, на питання: «Чому, по Вашому, був голод на Україні?» [11, р. 1271].

весь набір способів, при помощи которых бесправные крестьяне пытались защитить себя и семьи от сталинской политики в деревне.

Ключевые слова: крестьянство; хлебозаготовки; сопротивление; массовые выступления.

The article discusses the main strategies of resistance and moods of Ukrainian peasants in the spring and summer of 1932. The various displays of its conduct and moods in a probed period, all set of methods through which without right peasants tried to defend oneselves and their families from the Stalin policy in the country are examined. Stalin government wanted to take the collective economies of peasants and products of them under complete control. However, resistance lasted even then, when power accepted cruel measures against farmers. There were acts of resistance, single appearances, which were the result of strong hunger, mass death rate of peasants and strengthening of repressions.

Keywords: peasants; grain harvesting; resistance; mass demonstrations.

Весна і літо 1932 р. були складним періодом випробувань для українського селянства. Селяни, яких зігнали до колгоспів у попередні роки, вже відчули всі «переваги» колгоспного ладу. Напружена праця в колгоспах тих, хто повірив переконанням партійного керівництва, і тих, хто працював, бо не міг уявити життя без хліборобства, не сприяла анінайменшому поліпшенню їхнього добробуту, оскільки оплата за зароблені трудовні виявилася мізерною. Ці суми компенсації за виснажливу працю викликали гіркий розпач у селян, змушували їх шукати порятунку від голоду, що насувався.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали, і, щоб виконати надмірно високі плани, партійно-радянське керівництво закидало виконавців рішень новими й новими директивами, мета яких була одна — будь-якою ціною вигребти в українського селянина хліб. Зокрема, РНК і ЦК ВКП(б) 16 лютого 1932 р. ухвалили постанову про утворення фондів ярових зернових культур по всьому СРСР. УСРР тоді нав'язали найбільший серед інших республік план у 9500 тис. центнерів [15, с. 260–261]. Республіка не справлялася з надмірними хлібозаготівельними планами. Радянське керівництво не зупинялося перед новими репресіями. Хлібозаготівлі призвели до голоду. Сучасні демографічні дослідження показують, що рівень смертності в містах і селах був вищим за 1931 р., внаслідок чого прямі демографічні втрати України становили 248,5 тис. осіб (190 тис. у селі й 58 тис. — у містах) [14, с. 285].

Сталінське керівництво зажадало взяти колективні господарства селян та вироблену там продукцію під повний контроль, для чого колгоспи

укрупнювали. Злиття колгоспів розпочалося з другої половини 1931 р. й активно відбувалося в першій половині 1932 р.; на травень 1932 в УСРР налічувалося 24,6 тис. колгоспів проти 35,8 тис. у травні 1931 р. [8, с. 165].

Нарікання селян на вади колгоспного життя та зубожіння, зведені дані з регіонів про посилення активного спротиву селян змусили партійне керівництво дещо відпустити натягнуті до межі віжки. 26 березня 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про примусове усупільнення худоби», в якій говорилося, що «завдання партії полягає у тому, щоб у кожного колгоспника була своя корова, дрібна худоба, птиця» [15, с. 16]. Але на практиці її не виконували, селянам доводилося вимагати, відвойовувати в колективізаторів худобу.

6 травня 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б): запроваджено колгоспну торгівлю. План хлібозаготівель дещо скоротили. Проте насправді торгівлю хлібом заборонили, її передбачалося запровадити тільки після виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р., а отже — не раніше, ніж у січні 1933 р. [8, с. 172].

В останні роки історична наука значно просунулася в дослідженні стану українського села під час суцільної колективізації, механізмів творення голодомору та його наслідків, реакції населення на дії влади, опору українців репресивним діям влади під час голодомору 1932–1933 рр. Проте процеси на селі в першій половині 1932 р. не стали предметом окремого дослідження, хоча в той час у всіх областях республіки прокотилася нова потужна хвиля активної протидії селян згубній політиці сталінського керівництва в аграрному секторі.

В низці новітніх публікацій (Л. Гриневич, В. Васильєв, В. Даниленко, Н. Прокіп) історики виокремлюють у настроях українського селянства 1932 р. два періоди. Перший, з 1 січня 1932 р. до 7 серпня 1932 р., характеризується активнішим опором і включає форми збройного та мирного спротиву. Другий, з 8 серпня 1932 до 31 грудня 1933 р., під час якого влада застосовувала безпрецедентні за жорстокістю каральні й репресивні заходи, визначається як час переважно пасивного опору.

Підтримуючи таку позицію, ставимо за мету глибше розглянути основні форми спротиву, які взяло на озброєння українське селянство, аби протистояти ударам, яких завдавала держава, показати різноманітні прояви поведінки та настроїв селянства навесні — влітку 1932 р., весь той набір засобів, навіть вивертів, за допомогою яких позбавлені прав селяни намагалися захистити себе й родини від політики сталінського керівництва на селі.

Так звані «продовольчі утруднення» взимку — навесні 1932 р., викликані хлібозаготівельною політикою сталінського керівництва, що фактич-

но свідчили про голод українського села, призвели до нового спалаху активних дій проти влади, акцій непокори селян. Американська дослідниця Шейла Фіцпатрік визначила цю проблему так: «Подібні стратегії можна назвати “стратегіями підлеглих”, адже вони нерозривно пов’язані з підлеглим статусом селян у суспільстві і їх становищем як об’єктів агресії та експлуатації з боку вищестоящих органів і окремих осіб» [16, с. 12].

Найгострішою формою активних дій селян проти влади були акти тероризму проти представників влади, місцевих активістів, учителів, які виступали пропагандистським рупором заходів партійно-радянського керівництва на селі.

Зі зброєю в руках захищали право господарювати на своїй землі селяни Вінниччини. З 15 грудня 1931 р. по 28 квітня 1932 р. в області було зафіксовано 37 терактів, з них 8 убивств і 26 підпалів [25, арк. 27].

Немирною була ситуація навесні 1932 р. у Харківській обл. В селах Попівка, Хомутці Миргородського району повсталі, зорганізувавшись у загони по 20–25 чол., напали на будинки сільських активістів, голів сільрад, учителів. У Попівці лунало гасло: «Ліквідувати колгоспи як клас», у зв’язку з чим селяни закликали розібрати усупільнене майно, порізати корів, а м’ясо розподілити між колгоспниками. Вибухові настрої селян характеризували такі заяви: «Місто забрало весь хліб і жиріє», «Пани керують нами», «Радянська влада обдурила селян» [25, арк. 23–24].

Щодо узагальнених даних, то з 1 жовтня 1931 по 31 березня 1932 в УСРР було скоєно 745 терактів, 325 з них — фізичних [15, с. 351].

Органи ДПУ того часу відстежували, фіксували й викривали організовані селянські угруповання, які не мирилися з заходами влади. З жовтня 1931 р. до 10 березня 1932 р. по 66 районах УСРР вони викрили 80 «куркульських» та антирадянських угруповань, 3 з них — у колгоспах [15, с. 349].

У додатку до довідки секретно-політичного відділу ОДПУ вказувалося: «З 1 січня по 1 липня 1932 р. в УСРР викрито 118 куркульських контрреволюційних організацій із загальною кількістю учасників 2479 чол. По національній контрреволюції виявлено 35 груп з 562 учасниками. В основному контрреволюційні організації мають повстанський характер» [15, с. 421].

Проте найбільш масовою формою опору в той час були стихійні виступи селян. Опираючись непосильним хлібозаготівлям, селяни активно демонстрували протестну поведінку. Порівняно з 1930 р., змучені голодом селяни не розгорнулися з таким самим розмахом, як тоді, коли вирувала справжня війна хліборобів проти влади, але виступи селян у першій половині 1932 р. охопили всі області України, мали як стихійні, так і організовані форми, супроводжувалися гострими антирадянськими настроями.

У січні — травні 1932 р. масові виступи селян розпочинались як голдні заворушення, групові та масові зібрання біля сільрад з наполегливими вимогами надати їм харчування. Такі волинки нерідко виливалися в активні дії натовпу, самовільний розбір продовольчих та насінневих запасів у колгоспах та всипищах. У довідці Таємно-політичного відділу ОДПУ, присвяченій аналізу «негативних явищ на селі», підкреслювалося: «Кількісне зростання числа масових виступів супроводжується також збільшенням антирадянської активності виступаючих і організованістю виступів» [15, с. 440].

Таємно-політичний відділ ОДПУ підготував аналітичну довідку про кількість масових виступів селянства в січні — березні 1932 р. порівняно з попереднім кварталом. У січні 1932 р. в УСРР було зафіксовано 34 масових виступи селян, у лютому — 12 виступів, у березні — 180. Загальна кількість за ці три місяці становила 226 виступів, в яких узяло участь 19 249 осіб (за жовтень — грудень 1931 р. зафіксовано 31 масовий виступ з кількістю учасників у 3790 осіб) [15, с. 319]. Більшість масових виступів, говорилося в документі, відбувалося «на ґрунті хлібозаготівель і останнім часом продутрудень» [15, с. 319].

Усього ж за перше півріччя 1932 р., як зафіксовано в документі секретно-політичного відділу ОДПУ, з 1 січня по 15 липня 1932 р. в Україні було зареєстровано 923 масових виступи селян. Відзначалося, що до цієї суми не входять ті «волинки», які супроводжували виходи з колгоспів [15, с. 421]. Органи ДПУ відзначали, що в червні — липні масові виступи селян помітно активізувались, у деяких випадках селяни розбирали суспільне майно, худобу, захоплювали й ділили колгоспні посіви. Гасла у виступах набували все чіткішого контрреволюційного змісту: «Геть Радянську владу! Геть колгоспи! Давай царя!». В документах наголошувалося, що Україна за кількістю масових виступів посідає перше місце (усього в СРСР було зафіксовано 1630 виступів) [15, с. 441].

З метою «ліквідації волинок» Харківський обком КП(б)У навесні 1932 р. утворив комісію, яка 4 травня виїхала до Велико-Богачанського району розслідувати «безпорядки» в с. Устивиця. Було встановлено, що в Чорнухинському, Миргородському та Лубенському районах волинками було охоплено 15 сіл, серед них Черниківка, Корсунівка, Ломанки, Синча, Гільці, Камишине, Хомутці, Черевики, Попівка та ін. З 5 до 12 травня у волинках взяло участь близько 3–4 тис. чол., 60–70% з них — жінки. В с. Устинівка натовп примусив голову сільради очолити ходу до станції Гоголеве. В деяких селах Миргородського району людей до виступу збирали церковні дзвони. В селах Попівка, Хомутці Миргородського району селяни розбилися на групи по 20–25 чоловік, напали на оселі сільських акти-

вістів, голів сільрад, учителів, забирали в них курей, харчі. В с. Попівка лунало гасло: «Ліквідувати колгоспи як клас» [25, арк. 22–23].

Літо в Харківській обл. було теж неспокійним. Секретар Харківського облпарткому Ф. Голуб 25 червня 1932 р. доповідав у центр, що волинки в області фіксувались у Путивльському, Чугуївському, Валківському районах, найбільшу активність виявляли жінки [22, арк. 28].

Наведемо витяг з архівно-кримінальної справи Харківської обл., який розкриває мотиви селян, що вдавалися до протиправних дій: «Заарештованих обвинувачено за ст. 54–10 КК УСРР в антирадянській агітації серед населення, в активній участі у розкраданні зерна та в організації масових “волинок” селян. Організатори опору висловлювалися: “Радвлада докерувалася до того, що ми пухнемо з голоду”, “До яких пір будуть брати, а ви селяни дайте їм останні крихти”». «Волинки», в яких брало участь близько 1500 осіб, завершилися розгромом складів та розбирання зерна на станції Сагайдак. «Це ж наше добро, до яких пір будемо голодувати?», — говорили селяни [3, с. 149].

Привабливим об’єктом для нападів голодних селян були гуральні, адже часто сировина для них зберігалася просто неба на території залізничних станцій. «Волинки на ґрунті розтягання кукурудзи на винокурних заводах» від початку 1932 р. й до середини травня було зафіксовано на 13 гуральнях України [10, с. 556]. Навесні 1932 р. зросла їх масовість та організованість.

Так, 14 квітня 1932 р. за участю мешканців 13 сіл Золочівського району Харківської обл., серед яких були селяни з сіл Вільшани, Петрівка, Пересічна, Лютівка, Кут та ін., виникло заворушення. Двотисячний натовп вирушив до Івашківського гурального заводу, щоб розібрати зі складів зерно. Ніякі вмовляння та постріли в повітря не могли зупинити голодних людей, які, відбиваючись палицями від озброєного загону, розтягли 2–3 вагони кукурудзи [25, арк. 6–7].

Настрої селян були настільки рішучі, що це викликало занепокоєння вищого керівництва. 26 квітня 1932 р. Сталін надіслав с. Косіорові доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. В супроводжувальній записці він написав: «... Схоже про те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепське справи із селом на Україні? Де органи ГПУ? Що вони чинять?». За три доби Політбюро ЦК КП(б)У відреагувало на телеграму Сталіна й створило комісію в складі С. Косіора, С. Ренденса (на той час був головою ДПУ УСРР) і Р. Терехова, якій доручалося вжити заходів, щоб не допускати таких випадків [1, с. 147].

У значній кількості масових виступів «пробивною силою» були жінки. Вони підбурювали чоловіків до актів непокори, самі виявляли неабияку активність, дуже часто брали з собою дітей.

Наприклад, 5 квітня 1932 р. на території колгоспів «Червоний партизан» та імені Бутора (Слободзейський район АМСРР) зібралося близько 200 жінок з дітьми, з закликами розбирати продовольчі склади, розгромили їдальню сільпо [15, с. 511]. З 5 по 12 травня 1932 р. смутою було охоплено 15 сіл Чорнухинського, Миргородського, Лубенського районів Харківської обл. Загалом в актах непокори брало участь 3–4 тис. чол., 60–70% учасників становили жінки [25, арк. 23].

Навесні 1932 р. органи ДПУ простежили ще один мотив заворушень — українськими селами прокотилася хвиля виступів за повернення усупільнених корів. У 6 районах Одещини було зафіксовано випадки самочинного повернення худоби з колгоспів; під час масового виступу селянок Тетіївського району Київської обл. з колгоспної ферми розібрали 250 корів [10, с. 559]. Виступи з подібними мотивами відбувались і в літні місяці. Тільки в першій декаді липня було зафіксовано 70 заворушень серед селян, які супроводжувалися розбором власності та худоби [15, с. 420].

В селах Криштопівка, Мислова, Бакиївка Волочиського району Вінницької обл. фіксувалися випадки, коли колгоспники свавільно розбирали коней та реманент [5, арк. 28].

Деякі селяни виявляли спротив у тому, що пошкоджували, або й нищили колгоспне майно. Так, з колгоспу «Червоний партизан» Незавертайлівської сільради Слободзейського району весною 1932 р. виключили 11 людей за псування колгоспного майна, за недбайливе ставлення до виробництва [20, арк. 65].

Наведемо ще один приклад. На початку листопада 1931 р. тракторний парк Криворізького району мав близько 300 тракторів. Трактористи навчалися на 2-тижневих курсах, тож ні досвіду роботи на тракторі, ані бажання доглядати на технікою не мали. Хоча норма роботи трактора під час посівної або жнив становила 20 год. на добу, реально тракторів у поле на Криворіжжі виходило в кілька разів менше. Тож, як показують документи, на початку 1932 р. фактично всі 298 тракторів потребували ремонту [9, с. 303].

Коли селяни на практиці переконалися в масштабах зазіхань сталінського керівництва на збіжжя, то навіть лояльно налаштовані до влади хлібороби зневірилися у перспективах своєї праці. Вони вдавалися до пасивного спротиву, зокрема демонстративної апатії, вирізування худоби, небажання сіяти, скорочення посівних площ. І ці дії набули таких масштабів, що Сталін назвав їх «італійкою» (італійським страйком). Цю тенденцію простежила американська дослідниця Шейла Фіцпатрік у праці «Ста-

линские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня» [16, с. 12].

Щоб вижити, селяни були змушені різати та споживати останню худобу, наражаючись на сувору кару. Так, за таємний забій худоби з 30 липня 1931 р. по 1 травня 1932 р. адміністративний відділ Голованівського району Одеської обл. наклав на 226 господарств 14 728 крб. штрафів. Чимало оштрафованих селян не могли збагнути, що подібні дії не помилка, а втілення в життя настанов «робітничо-селянської» влади. Вони намагалися переконати представників влади, що мають право споживали власну худобу. Тільки з 1 січня по 25 травня 1932 р. до президії Голованівського райвиконкомку надійшло 129 скарг про неправильне штрафування.

Після «нового піднесення» колгоспного руху, про яке ще восени 1931 р. звітувало партійне керівництво, вже з кінця 1931 р. повсюдно спостерігалися масові виходи з колгоспів. На початку 1932 р. ці тенденції посилювалися, тож «масовий відплив» уже не можна було ні замаскувати, ані приховати.

На думку автора статті, директиви сталінського керівництва, спрямовані на укрупнення колгоспів та виконання на місцях цих рішень, дещо завуалювали цю нову потужну хвилю вибуття селян із колгоспів: одна частина селян нишком тікала в міста або за кордон, інша — відкрито подавала заяви про вихід, вимагаючи, щоб їх «виписали з колгоспу» й надали землю та реманент.

Н. Прокіп у статті «Опір українського населення репресивним діям влади СРСР під час голодомору 1932–1933 рр.» наводить документ, у якому заступник голови ДПУ УСРР Карл Карлсон 13 серпня 1932 р. інформує ЦК КП(б)У про зростання кількості офіційно поданих заяв на вихід з колгоспу і вказує кількість понад 14 тис. [12, с. 127–128].

Ширший аналіз документів показує, що офіційних заяв було набагато більше. Так, динаміку виходу з колгоспів у червні — липні 1932 р. розкриває довідка секретно-політичного відділу ОДПУ. За першу декаду червня подали 2655 заяв по 104 колгоспах 31 району УСРР, за другу декаду червня 3471 заява по 158 колгоспах 74 районів, за третю декаду червня було подано 7929 заяв по 306 колгоспах 81 району, за першу декаду липня — 13 743 заяви по 417 колгоспах 73 районів УСРР [15, с. 439]. Таким чином, з 1 червня по 10 липня — 27 798 зафіксованих заяв. Інші опубліковані документи свідчать, що на перше півріччя 1932 р. кількість колективізованих господарств в УСРР скоротилася на 41 200 [15, с. 18].

Наприклад, динаміка колективізації в Криворізькому районі у 1931–1932 рр. була такою. Впродовж 1931 р. чисельність колективізованих господарств у районі збільшувалася. Так, на 1 квітня 1932 р. було 83,1%, на 1 червня 87,1%, на 1 січня 1932 р. — 89,0%. На 1 червня 1931 р. в райо-

ні було 278 колгоспів. На початку 1932 р. їх стало 257, а в кінці того року їх залишилося 166 [9, с. 301].

Селяни, зазнавши всіх «переваг колгоспного ладу», коли вони не одержували за працю майже нічого й голодували навесні 1932 р., робили відчайдушні спроби повернутися до індивідуального господарювання, сподіваючись на можливість знову одержати свою землю, прагнучи працювати на ній з хліборобським ентузіазмом і натхненням.

Секретар Харківського обкому партії Ф. Голуб у записці секретареві ЦК КП(б)У В. Строганову від 25 липня доповідав про посилення потягу селян до індивідуального господарювання. В низці районів області заяви почали подавати масово, це часто супроводжувалося самоправним розбором худоби та вимогами колгоспників виділити їм землю, а також реманент. У Великобубнівському районі подали 1500 заяв і розібрали 600 коней, у Великописарівському — теж 1500 заяв, у Гадяцькому — 1000 заяв, у Чорнухинському — 1300 [22, арк. 28]. У деяких районах заяви про вихід подавали навіть активісти. Наприклад, організатором подання 40 заяв в одному з колгоспів Семенівського району був бідняк, у минулому червоноармієць. Найпоширенішими вмотивуваннями були: «Нема належного обліку трудоднів»; «погано керують управлінці». «Хліба нема і однаково в колгоспі не одержиш. Тому виділіть мені мій посів жита та ярини, віддайте коня і реманент, я буду працювати сам», — заявив колгоспник Білопільського району [22, арк. 29].

Подекуди висновки селян набували політично-загострених форм, а погана організація господарства пов'язувались із загальною політикою радянської влади. В Путивльському районі фіксувалися такі розмови: «Радвлда нас обдурює, постанови уряду про пільги засівальникам конопель не виконуються, хліб все одно заберуть, як у минулому році, та й за коноплі нічого не дадуть. Торік обіцяли заплатити, а дали тільки 50%. Дайте нам 27-й рік. Ми будемо краще страждати індивідуально. А не в колгоспі» [22, арк. 29].

Практика подання заяв про вихід з колгоспів значно поширилася й на Вінниччині. За даними Облколгоспспілки, на 1 травня 1932 р. у Вінницькій області налічувалося 3676 колективних об'єднань у 52 районах, «виходами охоплено 73,2% районів» [22, арк. 1].

За обліком Вінницького обкому КП(б)У, від середини червня до 10 липня у 52 районах області було зафіксовано 10 079 заяв колгоспників про бажання повернутися до індивідуального господарювання. Найактивнішими стали такі райони: Бершадський — подано 1094 заяви, Томашпільський — 535, Могилівський — 857, Джулинський — 700. У Монастирищенському районі впродовж першої половини червня надійшло 60 за-

яв, а тільки за першу декаду липня — 558 [22, арк. 7]. Повідомлялося, що серед тих, хто подав заяви, були й активісти, які мотивували свої дії «неподобствами в колгоспах», зволіканнями з проведенням розрахунків за працю. Так, у Барському районі заяви надійшли від колгоспників-ударників, які виробили по 150–200 трудовнів, проте колгоспи з ними не розраховались ще за минулий рік [22, арк. 9].

У довідці обкому наводилися найхарактерніші висловлювання хліборобів, якими вони супроводжували заяви. В с. Дублянки Антонінського району селяни нарікали: «Одноосібникам живеться краще, ніж колгоспникам. Хліб забрали, а ми зараз голодуємо. В разі, як не буде забезпечено нас хлібом — вилучить з колгоспу». Колгоспники села Серединка Джулинського району зробили висновок: «Виходимо з колгоспу, бо ця система себе не виправдала і ми бідуюмо». В с. Сеферівка Барського району говорили так: «Загнали нас всіх у колгосп, а тут нема ні хліба, ні корів. Коли ми хазяювали окремо, то все мали» [22, арк. 9].

У Волочиському районі Вінницької обл. селяни поспішали вийти з колгоспу, сподіваючись зібрати врожай індивідуально та забезпечити себе хлібом. Селяни Г. Паламар та Г. Пелих з с. Сарнів так прокоментували свої дії: «Скільки не працюю, все одно нічого не одержиш». Колгоспник-бідняк Н. Попович з того самого села в заяві про вихід з колгоспу виклав, що його родина змучена голодом, проте, коли жінка звернулася до голови колгоспу по допомогу, той натомість «порадив»: «Беріть своїх дітей, соліть і їжте». А між тим Никифор Попович 1931 р. виробив 487 трудовнів [5, арк. 29]. У с. Велика Бубнівка на 30 червня 1932 р. було подано 50 заяв про вихід, у с. Криштолівка на 2 липня — 22 заяви [5, арк. 29].

До індивідуального господарювання тягнулися й селяни АМСРР. Упродовж березня — квітня 1932 р. в 10 районах АМСРР було подано 1659 заяв, з них 424 заяви надійшло від селян Красноокнянського, 263 — Кам'янського, 217 — Дубосарівського, 216 — Слободзейського районів [24, арк. 47]. Далі — більше. В доповідній записці Д. В. Кривича від 20 вересня 1932 р. до Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів — Укрколгоспцентру повідомлялося, що з березня по червень 1932 р. по всіх районах АМСРР вийшло з колгоспів 5829 дворів [23, арк. 67]. Вихід мотивували тим, що правління колгоспів несвоєчасно розраховались з колгоспниками за 1931 р., не надали авансів 1932 р. Особливо селяни скаржилися на брак харчових фондів у колгоспах. Частина колгоспників писала, що «вони не бачать кращих перспектив при роботі у колгоспі» [18, арк. 68].

Цілком природною й характерною реакцією селян у зв'язку з поданням заяв про вихід з колгоспу було поширення чуток про «скасування і роз-

пуск» колгоспів, про закріплення землі за односібниками, про те, що місцева влада приховувала урядові закони щодо ліквідації колгоспів.

Часто, щоб підсилити враження від «новин» та роздмухати пристрасті, селяни оперували «фактами» про те, що в такому-то селі, районі вже втілено в життя нові закони. «Вже у сусідньому Теофіпольському районі всі колгоспи розвалились і там піднята волинка на манер 1930 року», — повідомляли один одному мешканці с. Чернелівка Антонінського району [22, арк. 12] «Всі колгоспні землі переходять у розпорядження військового відомства, а той, хто не подасть заяву про вихід з колгоспу протягом місяця, залишиться без землі», — гомоніли в тому самому районі. Селяни с. Радошівка Славутського району довірливо інформували: «Є постанова Англії та Франції про ліквідацію у нас колгоспів», а в с. Мар'янівка Орининського району прогнозували: «Восени земля буде закріплена за односібниками на 9 років» [22, арк. 12].

З листа В. Затонського до Київського облпарткому від 4 червня 1932 р. з Тетіївського району: «...куркульня пустила чутки, які посилено обговорюються по базарах та по кутках (неофіційно), що на днях буде оголошено “воля”, повернуть назад розкуркулених, почнуть повертати їм хати, худобу й інше майно» [21, арк. 21].

Ставлення до заходів влади на селі селяни виявляли на зібраннях, самі збиралися групами, обговорювали своє життя, шукали способи порятунку й навіть певні виверти, аби вберегтися від голоду. Так, за інформаційним зведенням Дунаївецького райвідділу ДПУ від 15 березня 1932 р., селяни збиралися групами, ляляли владу, обговорювали міжнародні події, прогнозували війну. Найбільша активність простежувалась у селах Вихрівка, Чаньків, Шатава, Зеленче, Рачинці, Могилівка, Нестерівка [6, арк. 16].

Подібні настрої фіксувалися й в інших областях. Коли 5 травня 1932 р. в с. Ксендзівка Уманського району приїхала агітбригада, то колгоспники зірвали культвечір, критикували керівників держави, зокрема Сталіна, за організацію непосильних хлібозаготівель [2, с. 164].

Важливе місце серед стратегій супротиву колективізації мала втеча селян із колгоспів. Заслання та експропріація «куркулів» викликали в значній частині хліборобів острах перед тим, що й їх може наздогнати та сама доля, спонукала їх тікати з села. Тільки в січні 1932 р. з усіх районів УСРР до міст і промислових центрів утекло 126 720 селян [15, с. 349]. З січня до 20 травня 1932 р. тільки по 21 району республіки «неорганізованим порядком» вибуло 116 тис. чол. [15, с. 420].

Невдоволення сталінською політикою в сільському господарстві викликало напружений політичний стан у Молдавській Автономній Республі-

ці, наслідком чого були емігрантські настрої поміж населення. Певна частина селян здійснювала наміри. Так, на закритому засіданні бюро Молдавського обкому КП(б)У 29 березня 1932 р. начальник ДПУ оприлюднив таку статистику: в січні з Молдавії емігрувало 314 родин, в лютому — 423, а в березні — 503 [24, арк. 46]. Чимало селян намагалося перетнути кордон нелегально. В січні — березні 1932 р. органи ДПУ зафіксували, що перейти кордон АМСРР намагалося 1045 чол., 530 з них затримали [15, с. 318]. Особливо емігрантськими настроями були охоплені мешканці Слободзейського району. Так, з колгоспу «Червоний партизан» Незавертайлівської сільради Слободзейського району весною 1932 р. вибув 31 колгоспник, 14 людей утекло до Румунії [20, арк. 65].

Цілком зрозумілими були настрої селян, які виявилися в молдавських селах під час весняної повені 1932 р. У порятунку людей брали участь загони прикордонників, червоноармійців та міліції, проте селяни не поспішали залишати оселі. Один з працівників Молдавського обкому в листі секретареві ЦК КП(б)У В. Строганову писав, що «селян доводилося виселяти майже силою за допомогою зброї». Вони поводитися дуже активно: сміялися, лялися, проклинали владу, і, нарешті, вклонялися до землі, дякуючи, вочевидь, Богові за стихію, що перешкодила планам більшовицького режиму відібрати в селян останнє [23, арк. 29].

Ще одним проявом вибухової ситуації в українському селі було поширення контрреволюційних листівок. У селах уздовж залізничного шляху від ст. Полтава до ст. Пирятин напередодні Першого травня розповсюджувались листівки, що закликали братися за зброю та боротися за хліб і волю [25, арк. 23]. В селі Дашківці Летичівського району Вінницької обл. поширювалися листівки з закликом до організації голодних бунтів і збройної боротьби проти радянської влади [22, арк. 11].

Весняна посівна кампанія стала черговим випробуванням для українських хліборобів, і сталінський режим проводив її примусово, долаючи пасивний опір селян, їхні небажання працювати «задурно», зневіру, упертість, розпач. 22 березня 1932 р. С. Косіор у телеграмі наркомун важкої промисловості С. Орджонікідзе писав: «Ти знаєш, становище з посівом у нас важке» [19, арк. 2].

У той час значна частина селян уникала праці в колгоспах, фіксувалися падіння трудової дисципліни, апатія, безініціативність. Навесні 1932 р. у 150 спонтанно перевірених колгоспах України невихід на роботу становив від 30 до 70% [15, с. 421]. Частина селян взагалі відмовлялася сіяти. Таку форму спротиву ілюструє копія № 17 засідання Вербівської сільради Балаклійського району від 25 квітня 1932 р., на якому було ухвалено «громадян одноосібників, які злісно попродали тяглу силу і відмовля-

ються від посіву, аби зірвати посів кампанію... (іде перелік осіб), віддати таких до суду, а землю передати до колгоспу, щоб така не пустувала...». Сільрада с. Вербівка жорстоко карала тих, хто на думку більшовиків, організовував куркульський саботаж [7, с. 186].

Газети, намагаючись сприяти організації «ударної сівби», відкривали «вогонь по право-“лівих” опортуністах» [13]. Газета «Радянське село» від 30 травня 1932 р. ганьбила одноосібників с. Д’яківці Літинського району Вінниччини за повільні темпи сівби: вони засіяли менше, ніж п’яту частину свого ярого клину. В с. Гута-Літинська Літинського району «куркульсько-заможні господарства» взагалі відмовилися сіяти [13].

3 серпня 1932 опір став пасивнішим. І це абсолютно логічно. Влада вжила драконівських заходів проти хліборобів, щоб упокорити українське село, поставити його на коліна. Але опір тривав. Відбувалися акти спротиву, поодинокі виступи, що були результатом сильного голоду, масової смертності селян та посилення карально-репресивних заходів.

1. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2005. — Вип. 31. — С. 140–150.

2. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К. : Політвидав України, 1990. — 605 с.

3. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк — Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. — 472 с.

4. Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р., як фактори політизації української спільноти / Л. В. Гриневич // Український історичний журнал. — 2003. — № 5. — С. 50–64.

5. Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО), ф. П-50, оп. 1, спр. 75, арк. 28.

6. ДАХО, ф. П-115, оп. 1, спр. 118, арк. 16.

7. Корнев О. Найбільший злочин комуністичної диктатури / О. Корнев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років геноцид українського народу» / Відп. ред. С. Кульчицький. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 182–191.

8. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С. В. — К. : Альтернативи, 1999. — 335 с.

9. Мельник О. Сільське Криворіжжя в 1928–1932 роках / О. Мельник // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років геноцид українського народу» / Відп. ред. С. Кульчицький. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 300–308.

10. Мовчан О. М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті / О. М. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К. : Наукова думка, 2003. — 887 с.

11. Oral history project of the Ukraine famine /edited for the Commission by James Mace and Leonid Herets. — Vol. 3. — W. : United States Government Printing Office. — 1990. — P. 1167–1734.

12. Прокіп Н. З. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР під час голодомору 1932–1933 рр. / Н. З. Прокіп // Голод в Україні у першій половині ХХ століття : причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. — К. : Б/в, 2013. — С. 125–130.

13. Радянське село. — 1932. — 30 травня.

14. Рудницький О. П. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі / О. П. Рудницький, А. Б. Савчук // Голод в Україні у першій половині ХХ століття : причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. — К. : Б/в, 2013. — С. 281–288.

15. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939 : В 5-ти т. — Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : РОССПЭН, 2001. — 1008 с.

16. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Фицпатрик Ш. — М. : РОССПЭН, 2001. — 422 с.

17. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України), ф. 8, оп. 15, спр. 48.

18. ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 2572.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5329.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5361.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5365.

22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5366.

23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5372.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5373.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5401.

В. Ю. Печибориц

УДК: 94(4):930

КОНТРАВЕРСІЙНІ ТЕМИ В ІСТОРІЇ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Історіографічний аналіз праць Незалежної комісії експертів Швейцарії — «Друга світова війна»)

Охарактеризовано причини створення та результати діяльності Незалежної комісії експертів Швейцарії — «Друга світова війна».

Ключові слова: незалежна комісія експертів; Друга світова війна; історіографічний аналіз; Швейцарська Конфедерація; проміжна доповідь; підсумковий звіт.

Приведена характеристика причин создания и результатов деятельности Независимой комиссии экспертов Швейцарии — «Вторая мировая война», произведен историографический анализ работ, изданной группой экспертов комиссии за период 1996–2002 гг.